

КОРХОНАЛАР ДАРОМАДИГА ТАЪСИР ҚИЛУВЧИ РИСКЛАРНИ БАҲОЛАШНИНГ ХОРИЖИЙ АМАЛИЁТИ ВА ҚЎЛЛАШ УСУЛЛАРИ

Саъдуллаев Ойбек Турдиали ўғли
Тошкент молия институти

Аннотация. Ушбу мақолада хорижий компаниялар даромадига таъсир қилувчи рискларни баҳолаш усуллари ва уларни ишлаш механизмлари таҳлил қилинган. Корхоналар даромадига таъсир қилувчи рискларни чизиқли боғланиш функциялари ва уларни таъсир қилиш мезонлари ишлаб чиқилган.

Таянч сўзлар: риск, даромад, молиявий риск, ЭРМ модели, ТОПСИС модели, мезон, боғланиш чизиқлари, баҳолаш, бошқариш.

ОЦЕНКА РИСКОВ ЗАРУБЕЖНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И МЕТОДЫ ОЦЕНКИ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ДОХОДЫ ПРЕДПРИЯТИЙ

Саъдуллаев Ойбек Турдиали угли
Ташкентский финансовый институт

Аннотация. В данной статье анализируются методы оценки рисков, влияющих на доходы иностранных компаний и механизмы их работы. Разработаны функции перекрестной связи рисков, влияющих на доходы предприятий, и критерии их влияния.

Ключевые слова: риск, доход, финансовый риск, модель ERM, модель TOPSIS, критерий, разрывы связи, оценка, управление.

ASSESSMENT RISKS OF FOREIGN OPERATIONS AND ASSESSMENT METHODS AFFECTING ENTERPRISES' INCOME

Sa'dullaev Oybek Turdiali ugli
Tashkent Financial Institute

Annotation. This article analyzes the methods of assessing risks affecting the income of foreign companies and their working mechanisms. The functions of cross-linking of risks affecting the income of enterprises and the criteria of their influence have been developed.

Keywords: risk, income, financial risk, ERM model, TOPSIS model, criterion, connection gaps, assessment, management.

Кириш.

Дунёда юз бераётган турли ўзгаришлар оқибатида жаҳон иқтисодиёти кескин бурилишларга сабаб бўлмоқда. Бугунги кунда иқтисодий, молиявий, сиёсий ва ижтимоий муҳитнинг тез ўзгаришлари дунё жаҳон иқтисодиётининг иқтисодий ривожланиш жараёнига таъсир қилувчи тобора юқори рискларга дучор бўлмоқда. Кутилмаган ҳодисаларнинг кўпайиши микроиқтисодий даражадаги рискларни аниқлаш, миқдорни аниқлаш ва олдини олиш бўйича тадқиқотларга қизиқишни оширди.

Шу нуқтаи назардан, рискларни бошқариш корхоналарга таъсир қиладиган рискларни аниқлаш, миқдорий баҳолаш, таҳлил қилиш ва бошқариш орқали ноаниқ муҳитда қарор қабул қилиш долзарб муаммо сифатида кўрилиши мумкин.

Ҳозирги кун амалиётида нега фаол рискларни бошқариш керак? - деган саволга жавоб бериш орқали корхоналар кутилаётган даромадни белгиланган меъёрлар асосида сақлаб қолиш масаласида турлича ёндошувларга келишмоқдалар. Бу ёндошувларнинг турлича бўлишига асосий сабаб сифатида қуйидаги ўзгаришлар билан боғланади:

- глобаллашув жараёни, иқтисодиётларнинг минтақавий ва глобал миқёсдаги ўзаро боғлиқлиги;

- ҳуқуқий нормаларнинг мувофиқлигини таъминлаш заруратидан келиб чиқадиган муаммолар;

- ишчи кучининг эркин ҳаракатланиши оқибатлари;

- иқтисодий субъектлар даражасидаги кескин рақобат, чекланган ресурслар ва чексиз эҳтиёжлар;

- технологик ўзгаришларга мослашиш зарурати, иқлим ўзгариши билан боғлиқ муаммолар;

- бизнеснинг иқтисодий ва молиявий кўрсаткичларига таъсир қилувчи омилларнинг мураккаблигининг юқори даражаси, халқаро иқтисодий оқимларнинг хилма-хиллиги.

Келажакда кутилаётган даромадни баҳолашдан ташқари, унга эришиш билан боғлиқ рискнинг миқдорий баҳоси ҳам ўрнатилади. Даромаднинг ўзгарувчанлиги кутилганидан паст даромад келтириши мумкин; Даромад диапазони қанчалик баланд бўлса, инвестиция қилиш шунчалик хавfli бўлади. Шундай қилиб, даромад ва риск тенденцияларини таҳлил қилиш инвестиция имкониятларини яхшироқ таснифлашни таъминлайди.

Тегишли фаолиятдаги сезиларли ўзгаришлар туфайли рисклардан қочиш, жиддий оқибатларга олиб келадиган муаммолар эҳтимоли контекстида трейдер учун фойдали стратегия деб ҳисобланиши мумкин. Муҳим иқтисодий ва молиявий беқарорлик ёки шериклик билан боғлиқ мураккаб воқеалар шароитида, асосий тамойилларни кузатиш ва риск режаларини ишлаб чиқиш учун стратегиялар қабул қилиниши мумкин (масалан, риск юзага келганда фойдаланиш учун ресурсларни прогноз қилишимиз мумкин).

Халқаро иқтисодий муносабатларнинг жадал ривожланиши, иқтисодий ташкилотларнинг иқтисодий ва молиявий кўрсаткичларига таъсир кўрсатадиган мураккаб жараёнларнинг мавжудлиги, иқтисодий ва молиявий беқарорлик, рақобат муҳитининг беқарорлиги, ахборот-коммуникация технологияларининг тарқалиши - буларнинг барчаси корхона даромадига таъсир қилувчи рискларни бошқариш зарурлигини аниқ тасдиқлайдиган жиҳатлар ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 11 сентябрдаги ПҚ-300-сон «Ўзбекистон – 2030» стратегиясини 2023 йилда сифатли ва ўз вақтида амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори 45-мақсад 2030 йилга қадар иқтисодиёт ҳажмини 2 баробар ошириб, «даромади ўртачадан юқори бўлган давлатлар» қаторига кириш 1-бандида «экспорт ҳажми ўсишини 20 фоиз даражасида таъминлаш; саноат маҳсулотлари ўсишини 6,7 фоиз, бозор хизматлари – 14 фоиз, қишлоқ хўжалиги – 3,5 фоиз, қурилиш – 6 фоиз даражасида таъминлаш»¹⁷² вазифалари белгиланган. Ушбу вазифаларни амалга оширишда корхоналар ишлаб чиқараётган маҳсулотларини дунё талаблари асосида яратиш ва унинг рақобатбардошлигини таъминлаш орқали экспорт ҳажмини оширишга хизмат қилиши мумкин.

Ушбу мақсадга эришишда корхоналар биринчи навбатда ишлаб чиқараётган маҳсулотларнинг сифатига эътибор қаратиш, янги технологиялар асосида

¹⁷² <https://lex.uz/uz/search/unique>

маҳсулотларни оммабоплигига эришиш, иккинчидан, шу ишлаб чиқараётган маҳсулотларини жаҳон бозоридаги талаб ва таклифини чуқур ўрганиш орқали уни тақдим этиш, учинчидан, маҳсулотлар диверсификатсиясига кенг эътибор қаратиш орқали инновацион ғоялар асосида янги маҳсулотларни тақдим этиш талаб этилади.

Адабиётлар шарҳи.

Ўрганилган кўплаб тадқиқотларда корхонлар фаолияти ҳамда уларнинг даромадига таъсир қилувчи рискларни бошқариш масаласи ёки баҳолаш билан боғлиқ муносабатлар турлича кўринишда бўлган. Ўрганилган умумий тадқиқотларда ҳар бир олиб чиқилаётган масалалар аниқ бир муаммони ечимини топишда уларга таъсир қилувчи омиллар кетма-кетлигига боғланган ҳолда таҳлил қилинган. Шу жумладан корхоналар даромадига таъсир қилувчи рискларни ўрганишда тўғри бу жараёнга алоҳида эътибор қаратилган.

Бизга маълумки ҳар бир бизнес ва қарор маълум миқдордаги таваккалчиликни ўз ичига олади. Кутилмаган ҳолатда юзага келадиган риск компания учун йўқотишларга олиб келиши мумкин. Бироқ, бу корхоналар таваккал қила олмайди, дегани эмас. Чунки бозорга кириб келаётган янги инновацион технологиялардан фойдаланмаслик ва хавф-хатардан воз кечиш бизнес имкониятларини бой беришига олиб келади, натижада ўсиш секинлашади ҳамда компания бойлиги камаяди. Иқтисодчилар фикрича “Борган сари мураккаб ва хилма-хил бўлиб бораётган бугунги шароитда рискдан қочиш ва рискни қабул қилиш ўртасидаги тўғри мувозанатни топиш жуда муҳим. Бунинг учун компания фаолияти билан боғлиқ иқтисодий, техник, операцион, экологик ва ижтимоий рискларнинг бутун мажмуасини тушуниш керак. Бироқ, рискларни бошқариш шунчаки имкониятлардан қочиш ёки улардан муваффақиятли фойдаланиш эмас. Рискларни бошқариш - бу рискларни аниқлаш, баҳолаш ва устуворлигини аниқлаш. Натижада, рискларни бошқариш компанияга тез ўзгарувчан бизнес муҳити билан боғлиқ рискларни енгишга ёрдам беради” деб ҳисоблайдилар (Neria Banaitene, 2012).

“Корхона даромадига таъсир қилувчи рискларни баҳолаш хавфлар, ноаниқлик ва мақсадлар ўртасидаги муносабатларни аниқлашнинг муҳим элементи бўлиб, шу билан лойиҳа муваффақияти имкониятларини оширади” (Benta, Podean, 2011).

Рискни даражасини пасайтиришда, маълум рискларга нисбатан хавфни камайтириш чоралари тўплами қўлланилиши мумкин. Кўпинча даражасини пасайтириш чоралари ташкилотнинг жараёнлари билан боғлиқ. Ушбу жараён самарали натижаларга эришиш учун амалга оширилгандан кейин узоқ вақт талаб қилиши мумкин. Рискларни бошқариш ва баҳолаш стратегиялари, камайтириш усуллари ҳамда устуворликлари биринчи навбатда лойиҳа менежери томонидан белгиланади. Ҳар бир риск олдинги босқичларда аниқланади ва уларнинг ҳар бири юзага келиши ва таъсир қилиш эҳтимоли билан тавсифланади. Асосий эътибор юқори таъсирга эга ва юзага келиш эҳтимоли юқори бўлган рискларга қаратилиши керак¹⁷³.

Рискларни бошқариш ва баҳолашни такомиллаштириш компаниянинг муваффақиятсизликларини эрта аниқлашга қизиқиш ортиб бораётгани, айниқса, молия ва банк соҳаларида рискларни бошқариш тамойилларини ўрнатиш талабини кучайтирмоқда. Тегишли ва ишончли рискларни бошқариш тамойилларининг умуметироф этилган ягона таърифи мавжуд бўлмаса-да, ушбу соҳадаги тадқиқотлар турли соҳаларда муваффақиятли натижаларни исботлаган илғор тажрибаларни аниқлашга олиб келди¹⁷⁴.

¹⁷³ Marius Ioan Podean and Dan Benta. Risk management in collaborative systems. <https://www.intechopen.com/chapters/38986>

¹⁷⁴ Amparo Marin de la Barcena. Strengthening risk management during a downturn/<https://www.intechopen.com/chapters/38978>

Тадқиқот методологияси.

Жаҳон амалиётида корхоналарга таъсир қилувчи рискларни баҳолаш ва бошқаришда кўплаб механизмалар таклиф этилган бўлиб, уларнинг ичида жуда кенг қўлланилаётгани энтерприсе риск менеджмент (ERM) деб номланади. Назарий нуқтаи назардан, энтерприсе риск менеджмент (ERM) ва компания фаолияти ўртасида ижобий муносабатлар ўрнатилган. Биринчидан, бунинг сабаби шундаки, яхлит бошқарув компанияларга юқори даражадаги рискларни ўзлаштириш, диверсификатсиядан фойда олиш ва турли бўлимлар ёки соҳаларда риск тарқалиши билан боғлиқ самарасизликни камайтириш имконини беради¹⁷⁵.

Иқтисодий глобаллашувнинг ривожланиши билан корхоналар уйда ва хорижда икки томонлама рақобат ҳамда муаммоларга дуч келишмоқда. Шу сабабли, енгилмас бўлиб қолиш учун корхоналар оператсиялар кўламини кенгайтириши, бозор улушини ошириш ва корхона қийматини максимал даражада ошириш учун уйда ва чет элда ўзгарувчан иқтисодий муҳитга тезда мослаша олишлари керак.

Таклиф этилган механизмларда корхоналар фаолиятини молиявий ҳисоботларига кўпроқ эътибор қаратилади. Корхоналар фаолиятида таъсир қилувчи рискларнинг энг юқори улаши бу молиявий рисклар билан боғлиқ бўлади. Молиявий фаолият жараёнида молиявий риск муқаррар. Шу сабабли, молиявий рискларнинг келиб чиқишини тўлиқ тушуниш ва молиявий таваккалчиликни ҳали ҳам назорат қилиш мумкин бўлган ҳолда бартараф этиш учун самарали чоралар кўриш жуда муҳимдир (Fang, 2016).

Молиявий риск энг кенг тарқалган рисклардан бири бўлиб, асосан ҳар хил омилар ва корхоналарнинг ҳақиқий молиявий даромадлари тўғрисида маълумотга эга бўлмаганлиги ва кутилаётган ноаниқлик туфайли келиб чиқади. Молиявий риск икки кенг ва тор маънога бўлинади: молиявий риск кўпинча қарз rischi ёки молиявий риск деб аталади, у қарзнинг молиявий ноаниқлиги туфайли юзага келган корхонани англатади. Корхонани бошқаришнинг рентабеллиги ва кредит фоиз ставкасининг ноаниқлиги сабабли корхонанинг фойдаси ссуда фоиз ставкасидан юқори ёки паст бўлиши мумкин, бу рискнинг катталиги ва қарзнинг кўлами, миқёси қанчалик катта бўлса, хавф шунчалик катта бўлади.

Молиявий риск хавф эҳтимолини ва йўқотишлар ҳажмини камайтириш учун турли усуллар, моделлар ва ёндашувларнинг комбинатсиясини ўз ичига олади (Матиллаевич, 2016). Молиявий таҳлил компанияларга молиявий рискларни эрта аниқлаш, йўқотишларни минималлаштириш учун тегишли чораларни кўриш ва самаралироқ қарор қабул қилишга ёрдам беради (Эргу, Коу ва бошқ. 2014). Молиявий рискни тўғри тушуниш ва яхши баҳолаш тўловга лаёқатсизлик даражасини пасайтириш, банкротлик даражасини пасайтириш, молиявий қийинчиликларни камайтириш каби кўплаб ижобий оқибатларга олиб келади (Руссеу, 1987). Шу сабабли, молиявий рискларни баҳолаш моделини яратиш, молиявий инқирозни эрта ташхислаш ва корхоналарнинг саломатлиги, хавфсизлиги ва барқарор ривожланишини таъминлаш учун тегишли чораларни кўриш жуда муҳимдир (Фу, 2015). Шунинг учун компанияларнинг молиявий таваккалчилигини баҳолашга тегишли ёндашувни ўрганиш ва ишлаб чиқиш зарур.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси.

Корхоналар даромадаига таъсир қилувчи рискларни баҳолаш амалиёти турлича ёндашувлар асосида амалга оширилишини назарий асослари билан юқорида танишиб чиқдик. Хорижий компаниялар амалиётида рискларни баҳолашнинг умумий хусусиятларини қуйидагича асосланган:

¹⁷⁵ Luis Otero Gonzalez, Pablo Duran Santomil, Araceli Tamayo Herrera. The impact of enterprise risk management on the risks and performance of Spanish listed companies. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2444883420303028>

1-расм. Корхоналарда рискларни баҳолаш босқичлари¹⁷⁶.

Бу ерда корхоналарда рискларни яхши баҳолаш тизимли бўлиши киритилган. Бундай ҳолатни бўлиши корхоналарни доимий равишда рискларни назорат қилиш ёки мониторингини олиб бориш заруратини белгилайди. Корхоналар айрим ҳолатларда бу жараёнларга эътиборсиз ҳолатда бўлиши оқибатида рискларнинг даражасини ортиб кетишига ёки кутилмаган ҳолатларда рискларни пайдо бўлишига имкон яратиб берадилар. Шунинг учун рискларни камида ҳар чоракда комплекс чуқур таҳлил қилиб туриш ва уни олдини олиш бўйича аниқ йўналишларни ишлаб чиқишни тақоза этади.

Кейинги босқичда рискларни ижобий баҳолаш табиатдан профилактик кўринишда намоён бўлишни талаб қилади. Бунда асосий эътибор бериши зарур бўладиган жиҳатлар корxonананинг ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи ўртасидаги муносабатларга яъни мижозларнинг талбаларини ўрганиб боришни илгари суради. Рискни баҳолаш жараёни албатта бу амалий натижалар ва корxonанинг статистик маълумотлари, молиявий ҳисобтлар ҳамда иқтисодий кўрсаткичларига эътибор қаратишни белгилайди. Барча рискларни амалга ошириш албатта бу ҳужжатлаштирилган тизимлар асосида амалга оширишни талаб этади. Юқоридаги ҳолатларни доимий равишда комплекс олиб бориш бу корxonанинг кейинги йиллар учун ривожланиш функцияси бўлиб хизмат қилишига олиб келади.

Рискларни баҳолаш асосида уларнинг корхона бизнес мақсадларига салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган потенциал хавфларни аниқлаш, уларнинг эҳтимоли ва таъсирини баҳолаш ҳамда улар томонидан келадиган таҳдидларни юмшатиш учун назоратни ишлаб чиқишни ўз ичига олади. Юқорида келтирилган босқичларни ҳар бир жараёнини тўлиқ шакллантиришда улар билан бирга ўрганиш зарур бўладиган баъзи асосий босқичлари қуйидагилардан иборат:

2-расм. Корхоналарда рискларни бошқариш босқичлари¹⁷⁷

Убшу расмда рискларни бошқариш бу бевосита рискларни баҳолашни ўз ичига олади. “Рискни баҳолашни яхши ташкил этилиши бошқарув жараёнларини тўғри тақсимлашага олиб келади”¹⁷⁸. Бу эса ўз-ўзидан корхоналар фаолиятини ўсишига ҳамда бозордаги мавқеини кучайишига тўрттки беради. Корхона менежменти томонидан рискларни аниқлаш масаласи бошқаришнинг биринчи босқичи ҳисобланади, юзага келган ёки келиши кутилаётган рискларни тўғри аниқлаш бу барча хавфларни олдини

¹⁷⁶ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

¹⁷⁷ Муаллиф ишланмаси.

¹⁷⁸ <https://mailtosecurecurve.medium.com/a-complete-guide-to-the-risk-assessment-process-68d8afcfb950>

олиш имконини беради. Биринчи босқичда тўғри диагностика қўйилиши, кейинги босқичларни амалга ошириш механизмларини енгиллаштиради. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек корхоналарда рискларни баҳолашнинг аҳамияти бу бошқариш циклини тўғри олиб бориш имкониятини оширади. Шунинг учун унинг энг муҳим сабаблари сифатида қуйидагиларни келтириб ўтиш мумкин:

3-расм. Корхоналарда рискларни баҳолашнинг аҳамияти¹⁷⁹

Корхоналарда рискларни баҳолаш аҳамияти шундаки барча амалга ошириш босқичлари ўзаро узвий боғланган ҳисобланади. Ушбу узвийликни узилиши корхоналарда рискларни баҳолаш аҳамиятини йўқотади. Натижада, баҳолаш жараёнларини нотўғри ташкил этилиши корхонани кутилаётган даромадини олиш имкониятини пасайтириб юборади.

Шунинг учун жаҳон амалиётида рискларни баҳолаш методологиясини ишлаб чиқиш энг муҳим омиллардан ҳисобланади. Бунда асосан ташкилотлар рискларини баҳолашда бир нечта ёндашувлардан фойдаланишлари мумкин: миқдорий, сифат, ярим миқдорий, активларга асосланган, камчиликка асосланган ёки таҳдидга асосланган¹⁸⁰. Ҳар бир методология ташкилотнинг риск даражасини баҳолаши мумкин, аммо уларнинг барчаси ўзаро келишувни талаб қилади.

Ушбу ёндошувларни ҳар бирига қисқача тўхталиб ўтадиган бўлсак, биринчи ёндошув миқдорий усуллар жараёнга аналитик қатъийликни келтиради. Натижада рискларни баҳолаш менежерлар ва бошқарув аъзолари учун тушунарли бўлган молиявий шартларда тақдим этилиши мумкин. Харажат-фойда таҳлили қарор қабул қилувчиларга энг маъқул вариантларини биринчи ўринга қўйиш имконини беради. Бироқ, миқдорий методология ҳар доим мос келмаслиги мумкин. Баъзи активлар ёки рискларни миқдорий баҳолаш мумкин эмас. Уларни бундай рақамли ёндашувга мажбурлаш, баҳолашнинг объективлигига путур етказадиган мулоҳазаларни талаб қилади.

Миқдорий усуллар ҳам анча мураккаб бўлиши мумкин. Бундан ташқари, баъзи ташкилотлар рискларни аниқлаш учун зарур бўлган ички тажрибага эга эмас. Ташкилотлар кўпинча маслаҳатчиларнинг техник ва молиявий кўникмаларини жалб қилиш билан боғлиқ қўшимча харажатларга дуч келишади. Иккинчи ёндошув, миқдорий усуллар рискни баҳолашда илмий ёндашувни талаб қилса, сифат методлари кўпроқ журналистик ёндашувни қўллайди. Баҳоловчилар ташкилот ходимлари билан учрашадилар. Агар тизим ишламай қолса, ходимлар ўз ишларини қандай бажаришлари

¹⁷⁹ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

¹⁸⁰ <https://drata.com/blog/risk-assessment-methodologies>

ҳақида гапирадилар. Баҳоловчилар ушбу маълумотлардан рискларни юқори, ўрта ёки паст каби шкалаларга таснифлаш учун фойдаланадилар. Рискларни сифатли баҳолаш рискларнинг ташкилот фаолиятига қандай таъсир қилишининг умумий ҳолатини беради.

Учинчи ёндошув, ярим миқдорий бўлиб, баъзи ташкилотлар рискларни ярим миқдорий баҳолашни яратиш учун олдинги методологияларни бирлаштиради. Ушбу ёндашувдан фойдаланган ҳолда, ташкилотлар рискка рақамли қиймат бериш учун 1 дан 10 гача ёки 1 дан 100 гача бўлган рақамли шкаладан фойдаланадилар. Пастки учдан бирида жойлашган риск элементлари паст риск, ўрта учдан бир қисми ўртача риск сифатида гуруҳланган ва юқори учинчи қисми юқори риск сифатида гуруҳланган.

Тўртинчи ёндошув, объектга асосланган бўлиб, анъанага кўра, ташкилотлар ИТ рискни баҳолашда активларга асосланган ёндашувни қўллашган. Активлар аппарат, дастурий таъминот ва ташкилот маълумотларини, шунингдек, ахборотни қайта ишлайдиган тармоқлардан иборат. Активларни баҳолаш одатда тўрт босқичдан иборат: барча активларни инвентаризация қилиш; мавжуд бошқарув воситаларининг самарадорлигини баҳолаш; ҳар бир активнинг таҳдидлари ва заиф томонларини аниқлаш; ҳар бир рискнинг мумкин бўлган таъсирини баҳолаш.

Бешинчи ёндошув, юзага келган камчиликлар асосида рискни баҳолаш доирасини ташкилот активларидан ташқари кенгайтиради. Ушбу жараён ташкилий тизимлар ёки ушбу тизимлар ишлайдиган муҳитдаги маълум камчиликларни текшириш билан бошланади. Кейин баҳоловчилар ушбу камчиликлардан фойдаланиши мумкин бўлган таҳдидларни, шунингдек, эксплуатацияларнинг мумкин бўлган оқибатларини аниқлайдилар.

Охирги олтинчи ёндошув, таҳдидга асосланган усуллар ташкилотнинг умумий хавф ҳолатини тўлиқроқ баҳолашни таъминлайди. Ушбу ёндашувда хавфни юзага келтирувчи шарт-шароитлар баҳоланади. Активлар аудити баҳолашнинг бир қисми бўлади, чунки активлар ва уларнинг назорати ушбу шартларга ёрдам беради. Таҳдидга асосланган ёндашувлар инфратузилмадан ташқарига чиқади.

Корхоналар фаолиятига таъсир қилувчи рискларни баҳолашни жаҳон амалиётида бир қанча моделлари ишалб чиққан бўлиб, бугунги кунда ушбу моделлар рискларни олдиндан баҳолаш имконияти бермоқда. Жумладан, корпоратив рискларни бошқаришнинг (ERM) модели. Ушбу тадқиқот СОСО (2004) ЭРМ Интегретед Фрамеворк асосида Йорданиядаги очиқ листинг компанияларининг институтсионал фаолиятига корпоратив рискларни бошқаришнинг (ERM) таъсирини ўрганиб чиққан. Ушбу тадқиқот учун тадқиқот методологияси сифатида анкета сўрови қабул қилинган ва жами 313 та анкета муваффақиятли тўпланган. Олинган маълумотлар структуравий тенгламаларни моделлаштириш (Смарт-ПЛС) воситаси ёрдамида таҳлил қилинган ва таҳлил асосида ЭРМни амалга ошириш институтсионал фаолиятга сезиларли таъсир кўрсатиши аниқланган (Altanashat, Maged, 2019).

Корхона рискларини бошқариш (ERM) ёндашуви бутун дунё бўйлаб субъектлар томонидан кўриб чиқилган ва яхши қабул қилинган, чунки у фирма қийматини ҳимоя қилиш учун субъектларга интегратсиялашган ечимни тақдим этган. Рискларни бошқариш жараёни корхоналарни мумкин бўлган риск турларидан келиб чиқадиган кутилмаган йўқотишлардан ҳимоя қилган. Беалс, Фох ва Минскнинг нинг фикрига кўра, ЭРМ юқори бошқарувнинг ЭРМ ни амалга оширишга таъсир қилувчи омиллар тўғрисида тушунчасини рағбатлантиради ва қарор қабул қилиш жараёнларини яхшилади, шу билан бирга тузатишлар нархини минималлаштиради деган хулосага келишган (Karaca & Senol, 2017).

Халқаро стандартлар томонидан берилган ЭРМ таърифларига турлича ёндашувлар билан қаралган. Агар катта қарз пайдо бўлса, компания уни тўлай олмайди, бу молиявий риск ёки компаниянинг банкротлигига олиб келиши мумкин.

Умумлаштирилган молиявий риск – бу бутун корхонани бошқариш жараёни нуқтаи назаридан корхонанинг таваккалчилиги. Корхонанинг бозор иқтисодиёти шароитида тобора кучайиб бораётган шиддатли рақобат ўртасида менежерлар фақат корхонанинг молиявий кўрсаткичлари, кенг қамровли тизим бошқаруви ва мониторинги учун масъул бўлиб, корхонанинг молиявий оператсияларини самарали амалга ошириш учун риск таҳлилида қутидан чиқиб кетишади (Beals, Fox, & Minsky, 2015). Рискнинг даромадлар бўйича тақсимланиши солиқ ставкаларининг ўзгариши ёки даромадларни асосиз тақсимлаш натижасида юзага келади, бу эса корхоналарнинг ишлаб чиқариш-хўжалик фаолияти учун салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Объектив муҳит ва бухгалтерия ҳисоби усулларидаги ўзгаришларни нотўғри танлаганлиги сабабли, бу корхонанинг таннархни кам баҳоланишига, жорий даромадни қайта-қайта тасдиқлашига олиб келиши мумкин, бу эса жорий даврнинг нотўғри фойдасига олиб келади¹⁸¹.

СОСО (2017) стандарти бўйича Корхона рискларини бошқариш функция ёки бўлим эмас. Ташкилотлар ушбу стратегияни амалга оширишда, қийматни яратиш, сақлаш ва амалга оширишда рискни бошқариш мақсадида стратегияни белгилаш билан бирлаштирадиган ҳолат, имкониятлар ва амалиётдир¹⁸².

ИСО (2018) стандарти бўйича рискларни бошқаришнинг мақсади қийматни яратиш ва ҳимоя қилишдир. У самарадорликни оширади, инноватсияларни рағбатлантиради ва мақсадларга эришишни қўллаб-қувватлайди. Рискларни бошқариш самарадорлиги бошқарувга ва ташкилотнинг бошқа барча фаолиятига, шу жумладан қарорлар қабул қилишга боғлиқ бўлади.

Рискларни бошқариш жараёни сиёсатлар, процедуралар ва амалиётларни мулоқот ва маслаҳат, контекстни ўрнатиш ва хавфни баҳолаш, даволаш, мониторинг қилиш, кўриб чиқиш, қайд этиш ва ҳисобот бериш фаолиятига тизимли равишда қўллашни ўз ичига олади¹⁸³.

Ушбу стандарт ва моделлардан ташқари ҳозирги кунда кенг қўлланилаётган яна бир модел бу Entropy Weight ТОПСИС ҳисобланади. Кенг қамровли ва объектив ички молиявий рискларни баҳолаш модели бўлиб, турли молиявий кўрсаткичларнинг оғирлигини аниқлаш учун Entropy Weight ТОПСИС (идеал ечимга ўхшашлик бўйича буюртма афзаллиги техникаси) қўлланилади.

Шу билан бирга, Entropy Weight ТОПСИС бошқа усулларнинг камчиликларини қоплаши мумкин бўлган кўпроқ ўзгарувчиларни киритиш орқали маълум даражада рискни баҳолашни объективроқ қилиши мумкин. Entropy Weight ТОПСИС - бу баҳолашнинг объективлигини таъминлаган ҳолда кўп мақсадли таҳлилда энг яхши ечимни топиш учун энтропия вазни усули ва ТОПСИС ни бирлаштирган кенг қамровли баҳолаш усули ҳисобланади (Taiyu Wang, Xianhui Deng, 2021).

Юқорида кўриб чиқилган моделларда корхоналар кўрсаткичлари орқали юзага келадиган рискларни ўзаро боғлиқлик муносабатларини келтириб ўтганлар. Айниқса корхоналар даромадига таъсир қилувчи рискларни боғланиш чизиқлари турлича баён қилинган. Олинган таҳлиллар асосида корхоналар даромадига таъсир қилувчи рискларни боғланиш чизиқларини тузишда қуйидаги ҳолатда баҳолаш таклиф этилди.

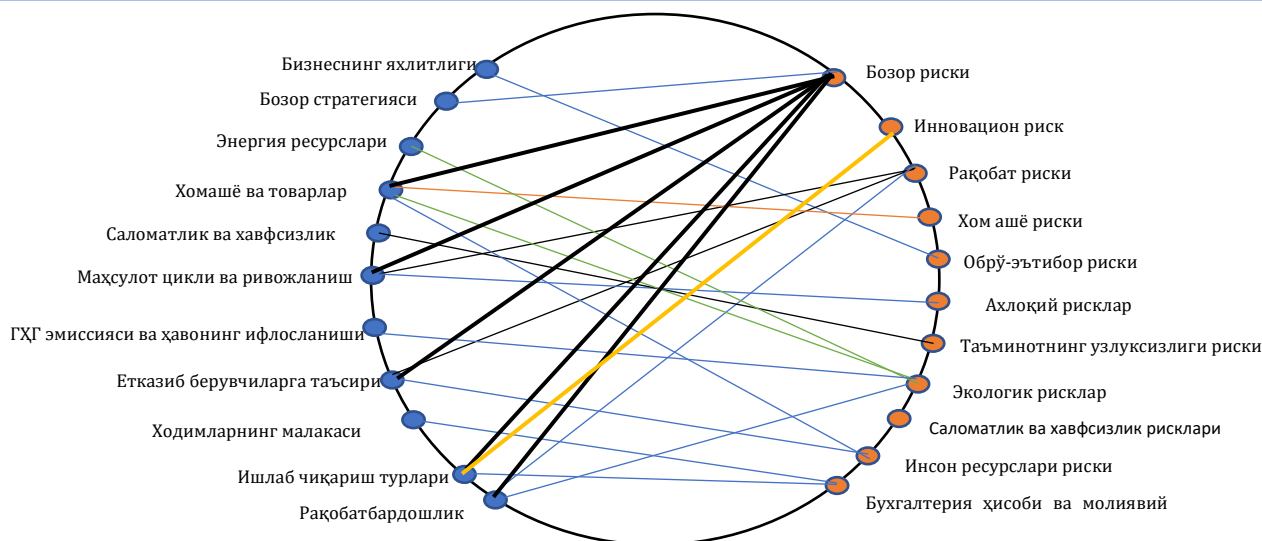
Компаниялар даромадига таъсир қилувчи рискларни ўзаро боғлиқлик чизиқлари турлича тадқиқотларда турлича ёндошувлар асосида яратилган. Биз томонимиздан таклиф этилаётган ушбу боғланиш чизиқларида энг кўп ҳолат сифатида бозор rischi билан боғлашга ҳаракат қилинди.

¹⁸¹ <https://www.scirp.org/journal/paperinformation.aspx?paperid=72463>

¹⁸² WBCSD_Risk_Publication_2016.pdf

¹⁸³ <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1336234.pdf>

4-расм. Корхона даромадига таъсир қилувчи рискларни боғланиш чизиқлари¹⁸⁴

Бизга маълумки дунё ҳамжамиятида юз бераётган турли сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий ҳолатлар компаниялар фаолиятига, уларнинг ишлаб чиқараётган маҳсулотларига, етказиб берувчиларига, хомашё ва товарларга кескин таъсир кўрсатмоқда. Шу билан бирга ҳозирги кунда компаниялар томонидан турли маҳсулотларни мижозларга таклиф этишда инновацион ғоялардан кенг фойдаланишни талаб этмоқда. Бунда юзага келиши мумкин бўлган рискни инновацион риск ва ишлаб чиқариш турларига боғлашни таклиф этдик.

Шу билан бирга уларнинг умумий боғланиш функцияларини қуйидагича тузиб олиш тавсия этилди.

$$\begin{aligned}
 BR &= 5G_i \quad i = 1; 5 (G_4 + G_6 + G_8 + G_{10} + G_{11}); \\
 IR &= G_i \quad i = 1 (G_{10}); \\
 RR &= 3G_i \quad i = 1; 3 (G_6 + G_8 + G_{11}); \\
 XAR &= G_i \quad i = 1; (G_4); \\
 I_mR &= G_i \quad i = 1; (G_1); \\
 AR &= G_i \quad i = 1; (G_6); \\
 SXR &= G_i \quad i = 1; (G_5); \\
 ER &= 4G_i \quad i = 1; 4 (G_4 + G_3 + G_7 + G_{11}); \\
 BMR &= G_i \quad i = 1; 11 (G_1 \dots + G_6 + G_8 + G_{10} + G_{11}); \\
 TUR &= 2G_i \quad i = 1; 2 (G_4 + G_8); \\
 IRR &= 2G_i \quad i = 1; 2 (G_9 + G_{10});
 \end{aligned}$$

Бу ерда, BR – бозор rischi, IR – инновацион риск, RR – рақобат rischi, XAR - хом ашё rischi, I_mR – имидж rischi, AR – ахлоқ rischi, SXR – саломатлик ва хавфсизлик рисклари, ER – экологик рисклар, BMR – бухгалтерия ҳисоби ва молиявий риск, TUR – таъминотни узлуксизлиги rischi, IRR – инсон ресурслари rischi. G_i - бизнеснинг яхлитлиги, бозор стратегияси, энергия ресурслари, хом-ашё ва товарлар, саломатлик ва хавфсизлик, маҳсулот цикли ва ривожланиш, ГХГ эмиссияси ва ҳавонинг ифлосланиши, етказиб берувчиларга таъсири, ходимлар малакаси, ишлаб чиқариш турлари ва рақобатбардошлик.

Корхоналар даромадига таъсир қилувчи рискларни иккита гуруҳга бўлиб чиқамиз:

$I_B R = \{IR, RR, XAR, I_mR, AR, SXR, BMR, TUR, IRR\}$ - биринчи гуруҳ

$I_I R = \{BR, RR, XAR, ER, TUR\}$ - иккинчи гуруҳ.

¹⁸⁴ Муаллаи фтомонидан ишлаб чиқилган.

Ажратилган гуруҳлар асосида корхоналар даромадига таъсир қилувчи рискларни мезонларга ажратиб чиқамиз:

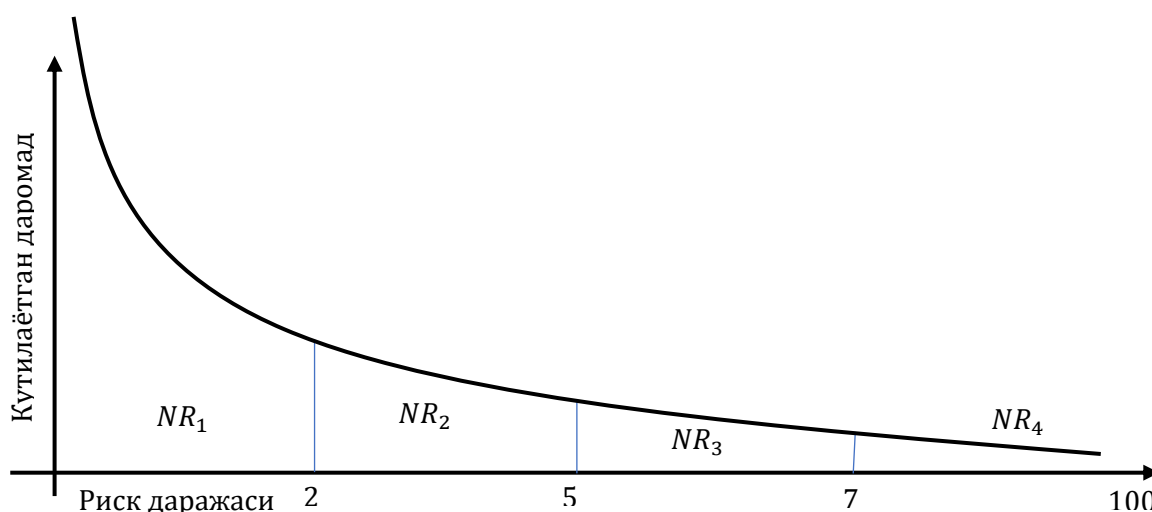
Агар, $NR_1 = I_B R / I_I R$ қиймати $[0; 25]$ оралиғида бўлса, корхона даромадига таъсир қилувчи рисклар даражаси минимал ҳолатда бўлади, даромаддан йўқотиш эҳтимоллиги жуда паст.

Агар, $NR_2 = I_B R / I_I R$ қиймати $[26; 50]$ оралиғида бўлса, корхона даромадига таъсир қилувчи рисклар даражаси паст ҳолатда бўлади, даромаддан йўқотиш эҳтимоллиги ўртача.

Агар, $NR_3 = I_B R / I_I R$ қиймати $[51; 75]$ оралиғида бўлса, корхона даромадига таъсир қилувчи рисклар даражаси ўртача бўлади, даромаддан йўқотиш эҳтимоллиги юқори.

Агар, $NR_4 = I_B R / I_I R$ қиймати $[76; 100]$ оралиғида бўлса, корхона даромадига таъсир қилувчи рисклар даражаси юқори бўлади, даромаддан йўқотиш эҳтимоллиги жуда юқори бўлади.

Уларни график ҳолатда жойлашиши қуйидагича тасвирланади:

5-расм. Корхона даромадига таъсир қилувчи рискларни боғланиш графиги¹⁸⁵

Стратегик ислохотлар агентлиги Ўзбекистоннинг 2023-йилнинг биринчи ярмидаги даромадли ва зарар кўрган давлат корхоналари ва банклари рўйхатини эълон қилди.

Жумладан, “Навоий кон-металлургия комбинати” акциядорлик жамияти 7 триллион 788,5 миллиард сўм фойда кўрган корхоналар рейтингда биринчи ўринни эгаллаган. У 2022 йил учун ҳам рўйхатда биринчи ўринни эгаллаган. Иккинчи ўринда 3 триллион 531,7 миллиард сўм билан “Олмалиқ кон-металлургия комбинати” АЖ бўлган бўлса, кучли учликни “Ўзбекнефтгаз” АЖ (2 триллион 415 миллион сўм) яқунлаган. Эслатиб ўтамиз, 2022 йилда “Ўзбекнефтгаз” АЖ 1 триллион 89 миллиард сўм йиллик соф фойда билан рейтингда саккизинчи ўринни эгаллаган бўлган.

Рейтингнинг кучли бешлигига “Ўзтрансгаз” АЖ (1 триллион 854,8 миллиард сўм) ва “Ўзавтосаноат” АК (1 триллион 389,2 миллион сўм) ҳам кирган. Айтиш жоизки, 2022 йилда “Ўзтрансгаз” АК зарар кўраётган корхоналар учлигига кирган. “Ўзавтосаноат” АКга келсак, у даромад келтирувчи корхоналар рейтингда ўнинчи ўринни эгаллаган.

Юқори рентабелликдаги корхоналар ўнлигига шунингдек: “Навоийюран” ДК (1 трлн. 222 млрд. сўм), “Ўзмилий банк” АТБ (1 трлн. 193,6 млрд. сўм), “Ўзбекгидроэнерго” АЖ (572,7 млрд. сўм), “Ўзметкомбинат” АЖ (489,6 млрд. сўм), “Ўзкимёсаноат” АК (399,9 млрд. сўм). “Худудгазтаъминот” акциядорлик жамияти ҳам

¹⁸⁵ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

2023 йилнинг биринчи ярмини фойда билан якунлаб, 0,6 фоизга ўсиш кўрсатиб, 102,8 миллиард сўм фойда кўрсатган.

Шу билан бирга, 2023-йилнинг биринчи ярим йиллиги якунлари бўйича энг зарар кўрган корхоналар рейтингида биринчи ўринни “ЎзГазТраде” АЖ эгаллаб, унинг зарари 2 триллион 693,1 миллиард сўмни ташкил этган. Ўтган йил давомида корхона иккинчи ўринни эгаллаган (3 триллион 957,2 млрд. сўм). Иккинчи ўринда 1 триллион 290,6 миллиард сўм зарар билан “Ўзбекистон миллий электр тармоқлари” АЖ, учинчи ўринда “Ўзбекистон темир йўллари” АЖ (1 триллион 172 миллиард сўм) жойлашган¹⁸⁶.

Юқорида зарур кўрган ташкилотларнинг деярли кўпчилигида уларнинг фаолиятига таъсир қилиши мумкин бўлган риск даражаларини баҳолашга эътибор қаратмаган. Натижада 2023 йилнинг ярим йиллигида зарар миқдори ортиб кетган. Ушбу ҳолатларни олдини олиш учун қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш лозим бўлади:

- корхоналар кутилаётган даромадига таъсир қилиши мумкин бўлган рискларни аниқлаштириш;
- корхоналарда даромадга таъсир этувчи рискларни олдини олиш бўйича аниқ стратегияни ишлаб чиқиш;
- ишлаб чиқариш жараёнига янги технологияларни жалб этиш орқали харажатларни камайтириш бўйича аниқ режаларни ишлаб чиқиш;
- ишлаб чиқаришни диверсификациялаш орқали маҳсулот сотув ҳажмини ошириш орқали юзага келиши мумкин бўладиган рисклардан қочиш.

Хулоса ва таклифлар.

Юқорида келтирилган таҳлилий маълумотлар, ўрганилган маълумотлар асосида қуйидаги хулосалар шакллантирилди:

- борган сари мураккаб ва хилма-хил бўлиб бораётган бугунги шароитда рискдан қочиш ва рискни қабул қилиш ўртасидаги тўғри мувозанатни топиш ҳар бир корхона бошқарувининг асоси бўлиши асосланди;
- корхоналар даромадига таъсир қилувчи рискларни баҳолашда энтерприсе риск менеджмент (EPM) моделидан фойдаланиш тавсия этилди;
- корхоналар фаолиятига энг кўп таъсир қилувчи риск категорияси молиявий рисклар бўлганлиги учун, уни баҳолаш модели Энтропий Веигхт ТОПСИС дан фойдаланиш таклиф этилди;
- корхоналар даромадига таъсир қилувчи рискларни боғланиш чизиқлари турлича баён қилинганлиги асосланиб, олинган таҳлиллар асосида корхоналар даромадига таъсир қилувчи рискларни боғланиш чизиқларини алгоритми ишлаб чиқилди;
- корхоналар даромадига таъсир қилувчи рискларни мезонлари таклиф этилди:
  - агар, $NR_1 = I_B R / I_I R$ қиймати $[0; 25]$ оралиғида бўлса, корхона даромадига таъсир қилувчи рисклар даражаси минимал ҳолатда бўлади, даромаддан йўқотиш эҳтимоллиги жуда паст;
  - агар, $NR_2 = I_B R / I_I R$ қиймати $[26; 50]$ оралиғида бўлса, корхона даромадига таъсир қилувчи рисклар даражаси паст ҳолатда бўлади, даромаддан йўқотиш эҳтимоллиги ўртача;
  - агар, $NR_3 = I_B R / I_I R$ қиймати $[51; 75]$ оралиғида бўлса, корхона даромадига таъсир қилувчи рисклар даражаси ўртача бўлади, даромаддан йўқотиш эҳтимоллиги юқори;
  - агар, $NR_4 = I_B R / I_I R$ қиймати $[76; 100]$ оралиғида бўлса, корхона даромадига таъсир қилувчи рисклар даражаси юқори бўлади, даромаддан йўқотиш эҳтимоллиги жуда юқори бўлади.

¹⁸⁶ <https://aktualno.uz/ru/a/10322-opublikovan-reiting-pribylnyx-i-ubytocnyx-gospredpriyatii-uzbekistana-za-pervoe-polugodie-2023-goda>

Адабиётлар / Литература/Reference:

Beals, S., Fox, C. & Minsky, S. (2015). *Why a mature ERM effort is worth the investment*. Risk Management and Insurance Society (RIMS) Executive Report. Retrieved from https://www.rims.org/Documents/MatureERM_whitepaper.pdf

Benta D. Podean MI (2011) *Risk management approaches for successful projects*, Proceedings of the 2nd Symposium on Business Informatics in Central and Eastern Europe, Osterreichische Computer Gesellschaft, 3949.

Fang, F. (2016) *A Study on the Financial Risks of Listed Manufacturing Companies in China*. Journal of Financial Risk Management, 5, 229-245. doi: 10.4236/jfrm.2016.54022.

Karaca, S.S. & Senol, Z., (2017). *The effect of Enterprise Risk Management on firm performance: A case study on Turkey*. (Doctoral Dissertation, Cumhuriyet University, Turkey). Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/228230435>;

Mohammad Altanashat, Maged Al Dubai, Sadoun Alheti. (2019) *The impact of corporate risk management on the institutional performance of Jordanian public listed companies*. April Journal of Research in Business and Retail Management 13 (03). DOI: 10.24052/JBRMR/V13IS03/ART-23

Neria Banaitene. (2012) *Risk management - current problems and challenges*. ELECTRONIC BOOK (PDF) ISBN 978-953-51-5131-9. COPYRIGHT YEAR. NUMBER OF PAGES 598.

Taiyu Wang, Xianhui Deng. (2021) *Study on Establishment of Enterprise Financial Risk Assessment Model Based on Entropy Weight TOPSIS*. Advances in Economics, Business and Management Research, volume 203 Proceedings of the 2021 3rd International Conference on Economic Management and Cultural Industry (ICEMCI 2021).

Матиллаевич ХОН (2016). *Управление финансовыми рисками на предприятии: методы и модели*. Рабочие документы. 4 (4): 67–9.

Руссеу П.Дж. (1987) *Силуэты: графическое пособие для интерпретации и проверки кластерного анализа*. Журнал вычислительной и прикладной математики. год; 20 (20): 53–65.

Фу Дж.Дж., (2015) редактор *Создание и исследование модели предупреждения финансовых рисков компании на основе анализа главных компонент и логистической регрессии*. Международная конференция по образовательным технологиям, менеджменту и гуманитарным наукам; Атлантис Пресс

Эргу Д., Коу Г., Ши Ю., Ши Ю. (2014) *Аналитический сетевой процесс в оценке рисков и анализе решений*. Компьютеры и исследования операций. 42 (2): 58–74.;